

הרב יגאל אריאל

ביכורים מארץ זבת חלב ודבש

ראשי פרקים

- א. חלב ודבש
- ב. מן המובחר
- ג. איחוד הניגודים
- ד. אשר בה זבת חלב ודבש
- ה. אשר נתת לי
- ו. ארץ חמשת עממים
- ז. ביכורים מעבר הירדן לשיטת הרמב"ם

א. חלב ודבש

במשנה בבכורים א, י:

ואלו מביאין וקורין, מן העצרת ועד החג, משבעת המינים, מפירות שבהרים, מתמרות שבעמקים, ומזיתי שמן מעבר הירדן. רבי יוסי הגלילי אומר, אין מביאין בכורים מעבר הירדן, שאינה ארץ זבת חלב ודבש.

ר' יוסי הגלילי סובר ש"זבת חלב ודבש" היא הגדרה מחייבת. לא זו בלבד שיש להביא ביכורים משבעת המינים ומן המובחר, אלא שיש להביאם ממקום שהוא "זבת חלב ודבש" בלבד, כאמור בוידוי ביכורים: "וַיְבָאנוּ אֶל הַמָּקוֹם הַזֶּה וַיִּתְּנוּ לָנוּ אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת אֶרֶץ זֵבֶת חֶלֶב וְדָבָשׁ. וְעַתָּה הִנֵּה הֵבֵאתִי אֶת רֵאשִׁית פְּרִי הָאֲדָמָה אֲשֶׁר נָתַתָּה לִּי ה' וְהִנְחִיתוּ לִפְנֵי ה' אֱלֹקֶיךָ וְהִשְׁתַּחֲוִיתָ לִפְנֵי ה' אֱלֹקֶיךָ" (דברים כו, ט-י).

אם מקום מגדל פרי מובחר משבעת המינים, האם הוא כבר בכלל "זבת חלב ודבש"?

ביכורים מארץ זבת חלב ודבש

ייתכן שהכוונה לשלול מקום שמגדל פרי אחד משבעת המינים והדרישה היא שיהיה מסוגל לגדל את כולם. ואולי לא די בהצלחה לגדל פירות כאלה באקראי אלא צריך שתהיה למקום היכולת להניב את המיטב הזה בקביעות. אולם אפשר לעמוד על טיבו של הכינוי הזה כאשר בודקים את הופעותיו במקרא ורואים בו סגולה דווקנית ולא מליצה בלבד. דבש וחלב הם עיקר שבחה של הארץ והם מופיעים באופן מורחב בפרשת האזינו: "יִרְכְּבֵהוּ עַל בְּמוֹתַי (בְּמִתֵּי) אֶרֶץ וַיֹּאכַל תְּנוּבַת שְׂדֵי וַיִּנְקְהוּ דְבַשׁ מִסַּלַּע וְשֶׁמֶן מִחֶלְמִישׁ צוּר. חֲמֹאת בָּקָר וְחֵלֶב צֹאן עִם חֶלֶב כְּרִים וְאֵילִים בְּנֵי בָשָׁן וְעֵתוּדִים עִם חֶלֶב כְּלִיֹּת חֹטָה וְדָם עֵגֶב תִּשְׁתֶּה חֶמֶר" (דברים לב, יג-יד). תיאור זה כולל את דבש הפירות, שבעת המינים בהם נשתבחה הארץ: "אֶרֶץ חֹטָה וְשַׁעֲרָה וְגִפְן וּתְאֵנָה וְרִמּוֹן אֶרֶץ זֵית שֶׁמֶן וְדִבְשׁ" (דברים ח, ח), ואת החלב הבא מן החי. וכיוון שהחלב (בקמץ) קרוב מבחינה לשונית גם לחלב (בצירה) יש בו אולי גם רמז לחלב האילים ולחלב כליות החיטה.

חלב ודבש הם המיטב, מזון יסודי מרוכז, בריא ומעולה, לקטן ולגדול: "חֲמֹאָה וְדִבְשׁ יֹאכַל לְדַעְתּוֹ מְאוּס בָּרֶעַ וּבַחֹר בְּטוֹב" (ישעיהו ז, טו). "נִפְתַּת תִּסְפְּנָה שְׁפִתוֹתֶיךָ כִּלְה דְבַשׁ וְחֶלֶב תַּחַת לְשׁוֹנֶיךָ וְרִיחַ שְׁלֵמַתֶיךָ כְּרִיחַ לְבָנוֹן" (שיר השירים ד, יא). הארץ כה טובה שהיא מספקת את התמצית הזאת, גם כאשר התשתית החקלאית המסודרת נהרסת: "וְהָיָה מְרַב עֲשׂוֹת חֶלֶב יֹאכַל חֲמֹאָה כִּי חֲמֹאָה וְדִבְשׁ יֹאכַל כָּל הַנוֹתֵר בְּקֶרֶב הָאֶרֶץ" (ישעיהו ז, כב). מניעתם של המזונות הללו היא עונש: "אֵל יִרְא בְּפִלְגוֹת נְהַרֵי נְחֹלֵי דְבַשׁ וְחֲמֹאָה" (איוב כ, יז). והם גם ביטוי לטובה של הגאולה לעתיד לבוא: "וְהָיָה בַיּוֹם הַהוּא יִטְפוּ הַהָרִים עָסִיס וְהַגְּבְעוֹת תִּלְכְּנָה חֶלֶב וְכָל אֶפְיָקֵי יְהוּדָה יִלְכוּ מִיָּם וּמַעַיִן מִבֵּית ה' יֵצֵא וְהִשְׁקָה אֶת נַחַל הַשְּׁטִים" (יואל ד, יח).

"חלב ודבש" הוא צרוף של תנובת החי עם מיטב הצומח ומשום חשיבותה הרבה של ההגדרה הזאת רואה בה ר' יוסי הגלילי קביעה מחייבת, שבאה לסנן את אזורי הארץ מהם צריך להביא ביכורים. אולי משום כך עטרו את תהלוכת הביכורים בנציג מן החי והציבו בראשה את השור, כאמור (משנה ביכורים ג, ג): "וְהַשּׁוֹר הוֹלֵךְ לְפָנֵיהֶם, וְקֶרְנָיו מְצַפּוֹת זָהָב, וְעֵטְרָה שֶׁל זֵית בְּרֵאשׁוֹ".

הרב יגאל אריאל

ישנה שיטתיות באזכורי הכינוי "זבת חלב ודבש" ביחס לארץ ישראל. בספר שמות, כאשר העם נמצא בגלות מצרים, הארץ עוד רחוקה, אי אפשר להסתפק בידוע "הארץ" ומתחברים אליה דרך האבות באמצעות רשימת העמים העתיקה. ארבע פעמים מופיע בספר שמות הכינוי "זבת חלב ודבש" (ג, ח; ג, יז; יג, ה; לג, ב), תמיד בצמוד לרשימת העמים: "וְאָרְדָּ לְהַצִּילוֹ מִיַּד מִצְרַיִם וְלְהַעֲלֹתוֹ מִן הָאָרֶץ הַהִוא אֶל אֶרֶץ טוֹבָה וְרַחֲבָה אֶל אֶרֶץ זָבֶת חֶלֶב וְדָבָשׁ אֶל מְקוֹם הַכְּנַעֲנִי וְהַחִתִּי וְהָאֱמֹרִי וְהַפְּרָזִי וְהַחִוִּי וְהַיְבוּסִי" (ג, ח).

בספר דברים, ערב הכיבוש, הארץ קרובה, במקום להשתמש ברשימת העמים שהשתנתה, אפשר להורות עליה באצבע ולקרוא לה "הארץ" ואפילו "הארץ הזאת" (כמו בבראשית, שם נמצאים בתוך הארץ). הכינוי "זבת חלב ודבש" מופיע בספר דברים שש פעמים ובשלוש מהן (יא, ט; כו, טו; לא, כ) הוא צמוד לאזכור השבועה לאבות. אמנם בשבועה לא הודגשו טיב הארץ ושבחה, אלא ממדיה ורוחבה, אף על פי כן נקשרה השבועה כאן קשר הדוק לברכת הארץ ומתיקותה.

שלושת התכנים, רשימת העמים, השבועה והכינוי "זבת חלב ודבש" מופיעים יחד בשניים מן האזכורים בספר שמות:

"וְהָיָה כִּי יִבְיָאֵד ה' אֶל אֶרֶץ הַכְּנַעֲנִי וְהַחִתִּי וְהָאֱמֹרִי וְהַחִוִּי וְהַיְבוּסִי אֲשֶׁר נִשְׁבַּע לְאַבְרָהָם לֵאמֹר לְךָ אֶרֶץ זָבֶת חֶלֶב וְדָבָשׁ וְעַבְדָּתְךָ אֶת הָעֵבֶדָה הַזֹּאת בְּחַדְשׁ הַזֶּה" (יג, ה).
"וַיְדַבֵּר ה' אֶל מֹשֶׁה לֵאמֹר עֲלֵה מִזֶּה אֶתָּה וְהָעָם אֲשֶׁר הָעֵלִיתָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתִּי לְאַבְרָהָם לֵאמֹר לְיִצְחָק וְלִיעֶקֶב לֵאמֹר לְזֶרְעֶךָ אֶתְנַנְנָהּ. וְשָׁלַחְתִּי לְפָנֶיךָ מִלְאָךְ וְגִרְשָׁתִי אֶת הַכְּנַעֲנִי הָאֱמֹרִי וְהַחִתִּי וְהַפְּרָזִי הַחִוִּי וְהַיְבוּסִי. אֶל אֶרֶץ זָבֶת חֶלֶב וְדָבָשׁ" (לג, א-ג).

נראה שכאשר מגיעה עת הגאולה וקיום השבועה, מצביע הכתוב על הארץ לא כארץ סתמית אלא כארץ הטובה והמבורכת, להגדיל את שבחו של הקב"ה. הדבר מתחדד עוד יותר ערב הכניסה לארץ, כאשר השבועה הולכת ומתממשת.

גם בספר במדבר מופיע הכינוי "זבת חלב ודבש" ארבע פעמים (יג, כז; יד, ח; טז, יג-יד) אולם שם הוא בא דווקא בפי המורדים בארץ או בעימות אתם ואלה מעניקים לו נימה צינית.

ביכורים מארץ זבת חלב ודבש

את מרכזיות השבח "זבת חלב ודבש", עם שני הקשריו, רשימת העמים והשבועה, אפשר להעמיק במשמעות הרעיונית שהוא מבטא.

ברכת הארץ משפיעה על טיבו של העם ומכוונת לתכליתו, כדברי רבינו בחיי (שמות ג, ח):

כל השבחים הללו על שם התורה נאמרו, ארץ טובה ורחבה ארץ של טובה ושל רחבה. טובה, שנאמר: 'כי לקח טוב' (משלי ד, ב). רחבה, שנאמר: 'רחבה מצותך מאד' (תהלים קיט, צו), וכתוב: 'ורחבה מני ים' (איוב יא, ט), ארץ זבת חלב ודבש, שנאמר: 'דבש וחלב תחת לשונך' (שיר השירים ד, יא).

יחס ארץ זבת חלב ודבש להבטחות האבות הוא מכוון מאד. לעם שפל אין צורך בהרחבת החיים ועוד תזיק לו. ברכת ה' היתרה והגדושה תתנהו לנוס בחיק העצלות באשר אין לו מעורר הכרחי, או תוציאהו לתרבות רעה. אבל עם נעלה וגוי קדוש ראוי שיחיה חיים של הרחבת הדעת, לא על הלחם לבדו כי עם על ברכת השם. חיי התענוג הנלקח לתועלת רוממות הנפש הוא מרומם גוי. על כן לאות על מצב ישראל הרם, שסוף כל סוף יגיע אליו, באה ההבטחה כי ארצם תהיה ברוכה, ארץ זבת חלב ודבש. ובאות זה נתבשרו האבות שבניהם יהיו אנשים רמי המעלה, שברכת ה' הרוחנית תתגדר בהם על ידי חיי השלוח והעידון.

לכן אמרו חז"ל שדבש וכל מיני מתיקה מרגילין את הלשון לתלמוד תורה. על כן יסוד זבת חלב ודבש שנשבעת לאבותינו אינו מציין את הריבוי הכמותי של העושר החומרי בלבד, שעדיין אין בו מפורש היתרון על העם הצריך לברכה זו כי אם היתרון האיכותי שתתן טעם בפירות כלומר, טעם נאה וערב המעדן את הנפש ומשמחה. "זהו דבר גדול ועיקרי בעם אשר פנייתו היותר אדירה היא שלמותו הרוחנית, השכל וידוע את ה', שזאת הייתה המגמה של שבועת ה' לאבות" (ע"פ דברי הראי"ה קוק, עין איה, ברכות, חלק ב, עמ' 411-410).

ב. מן המובחר

משנתנו מבארת בדרך החיוב מה שנאמר במשנה בביכורים א, ג בדרך השלילה:

הרב יגאל אריאל

אין מביאין בכורים חוץ משבעת המינים, לא מתמרים שבהרים, ולא מפירות שבעמקים, ולא מזיתי שמן שאינם מן המובחר.

המשנה קבעה שיש להביא ביכורים רק משבעת המינים ופירות מובחרים בלבד ומשנתנו מוסיפה שרק המביא את המובחר, בזמן המובחר, מביא וקורא.

האמוראים למדו זאת בשתי דרכים. כך נאמר בגמ' במנחות פד ע"ב:

רבי יוחנן חזאי בחלום, מילתא מעלייתא אמינא, אמר קרא: מראשית — ולא כל ראשית, מארצך — ולא כל ארצך. וריש לקיש האי ארצך מאי עביד ליה? מיבעי ליה לכדתניא, רבן גמליאל בר רבי אומר: נאמר כאן ארץ ונאמר להלן ארץ, מה להלן שבח ארץ, אף כאן שבח ארץ.

וברש"י:

מראשית ולא כל ראשית — למעוטי שאר פירות שאינן משבעת המינים. מארצך ולא כל ארצך — למעוטי שלא מן המובחר.

וריש לקיש נאמר כאן ארץ — אשר תביא מארצך ונאמר להלן (דברים ח, ת) ארץ חטה ושעורה.

המשנה שאומרת "זיתי שמן מעבר לירדן" מתכוונת לכאורה לדבר אחד, מביאים זיתי שמן הבאים מעבר הירדן, שהם המובחרים, בניגוד לסתם "זיתי שמן שאינם מן המובחר", שהוזכרו במשנה ג. הדבר מוכח מסגנון המשנה המגדירה את ייחודו של הפרי המשובח על פי מקומו, "פרות שבהרים, תמרות שבעמקים", ומסתבר שגם לעניין הזית מדובר בעניין אחד "זיתי שמן שמעבר הירדן".

כך פרש הר"ש: "מעבר הירדן הוא דמביאין מכל הני אבל משאר מקומות לא כדתנן בריש פרקין משנה ג שאינו מן המובחר אבל מעבר לירדן מעלו".

על טובו של עבר הירדן יכולים אנחנו ללמוד גם מכך ש"ארץ טוב" אליה ברח יפתח (שופטים יא, ג) נמצאת בעבר הירדן (נחלקו הדעות היכן: בצפון מזרחו, בסוסיתא, או בארץ טוביה). כינוי זה לארץ הוצמד פעמיים לכינוי "זבת חלב ודבש". בפעם הראשונה שהוזכר בתורה נאמר: "אֶל אֶרֶץ טוֹבָה

ביכורים מארץ זבת חלב ודבש

וְרִחֲבָה אֶל אֶרֶץ זֵבֶת חֶלֶב וְדָבָשׁ (שמות ג, ח) וגם כלב קרא לה בהקשר דומה "טובה הארץ מאד מאד" (במדבר יד, ז-ח).

ברור שהערכת זיתי עבר הירדן כמובחרים ביותר אינה מדויקת, שהרי "תקוע אלפא לשמן" (משנה מנחות ח, ג; גמ' מנחות פה ע"ב) ועבר הירדן רק במקום השני, "שניה לה רגב בעבר הירדן". צריך לומר שדילגו על תקוע והזכירו את עבר הירדן כדי לחדד את העניין ולהשמיע את דעתו של ר' יוסי הגלילי שאין מביאים מעבר הירדן כלל ("משנה ראשונה"). אלא שהפער בין ת"ק הסובר שזיתי עבר הירדן מובחרים ביותר לבין ר' יוסי הגלילי שסובר שאינו "ארץ זבת חלב ודבש" כלל, הוא בלתי אפשרי, הן לא ייתכן שיחלקו במציאות ובאופן כה קוטבי.

ואכן הרע"ב פרש (בעקבות פירוש המשניות לרמב"ם) שמדובר בשני ענינים, מביאים זיתי שמן מובחרים (כמו שכינתה אותם התורה "זית שמן"), וגם מביאים ביכורים מפירות עבר הירדן אף על פי שאינם מובחרים ואינה זבת חלב ודבש: "מפירות של עבר הירדן נמי מביאים בכורים אף על פי שאינה ארץ זבת חלב ודבש, שכיון שנתנה הקב"ה לישראל קרינא בה 'פרי האדמה אשר נתת לי'. ופליג ר' יוסי הגלילי ואמר אין מביאין בכורים מעבר הירדן ואין הלכה כר' יוסי הגלילי". אולם אם זיתי עבר הירדן אינם מובחרים לא מובן הקשר של עבר הירדן למשנתנו העוסקת במובחרים, המקום לדון בו הוא משנה ג' העוסקת בפירות שאינם מובחרים.

לשיטת ר' יוסי הגלילי אין קשר בין ברכתו של עבר הירדן בשמן ובזיתים מובחרים ביותר, לבין "זבת חלב ודבש", הצטיינותו בגידול הזית לא מעניקה לו את מתיקות הפרי ועושר חלב הצאן. השבת הזה הוא כה יסודי, שהוא מחייב ומגדיר את הארץ ממנה מביאים ביכורים. ואילו תנא קמא סובר שדברי הוידוי "וַיִּבְאֲנוּ אֶל הַמָּקוֹם הַזֶּה וַיִּתֵּן לָנוּ אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת אֶרֶץ זֵבֶת חֶלֶב וְדָבָשׁ" (דברים כו, ט), באו לתאר את הארץ וטובה ואינם עיקר. רק הפסוקים הביצועיים של המצוה קובעים את הלכותיה: "וְלִקְחֶתָּ מֵרֵאשִׁית כָּל פְּרֵי הָאֲדָמָה אֲשֶׁר תִּבְיֵא מֵאֶרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לְךָ וְשִׂמְתָּ בַטֶּנָּא וְהִלַּכְתָּ אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֶיךָ לְשָׂכַן שְׁמוֹ שָׁם". "וְעִתָּהּ הִנֵּה הִבְאֵתִי אֶת רֵאשִׁית פְּרֵי הָאֲדָמָה אֲשֶׁר נָתַתָּה לִּי ה' וְהִנְחִיתוּ לִפְנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ וְהִשְׁתַּחֲוִיתָ לִפְנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ" (דברים כו, ב י). פעמיים הוזכר בהוראות המצוה "נותן לך" ו"אשר נתת לי" (ראה ערוך השולחן החדש, זרעים, קלח, ד) ועל כן הוא מעכב ושולל

הרב יגאל אריאל

בעלות זמנית וחלקית מהבאת ביכורים, ולעומת זאת נחלת מנשה חייבת בביכורים משום שקבלו אותה מן השמים ולא נטלו מעצמם.

ג. איחוד הניגודים

אפשר להסביר את מהותו של "זבת חלב ודבש" בכיוון אחר. זה צרוף של ניגודים: פרי האדמה וחלב הצאן, החקלאות והרעייה, הקבוע והנייד, שמרנות והתפתחות, צניעות והישגיות. היו שתלו בניגודים האלה את המאבק הקדום: "וַיְהִי הֶבֶל רֹעֵה צֹאן וְקַיִן הָיָה עֹבֵד אֲדָמָה. וַיְהִי מִקֶּץ יָמִים וַיָּבֵא קַיִן מִפְּרֵי הָאֲדָמָה מִנְחָה לַה'. וְהֶבֶל הֵבִיא גַם הוּא מִבְּכֹרוֹת צֹאנוֹ וַיִּמְחַלְבֶהָן וַיִּשַׁע ה' אֶל הֶבֶל וְאֶל מִנְחָתוֹ" (בראשית ד, ב-ד). בכוחה של ארץ ישראל להכיל את שניהם ולפיכך המאבק ההיסטורי הראשוני שבין קין והבל מאבד בה את טעמו ועוצמתו.

גם המהר"ל הדגיש את כוונתו של השבח הזה לחבר ניגודים (גבורות ה' פרק כד). אין זה עוד פרי ברשימת ברכותיה של הארץ "שלא תחסר כל בה", אלא מעלה אחרת לגמרי, ארץ ישראל מסוגלת להכיל את הכל ולגדל גם הפכים: "בברכת המזון אנו אומרים כל הברכות שיש לארץ, כי אנו אומרים שהארץ לא חסירה דבר. אבל מה שאמר 'אל ארץ זבת חלב ודבש' הוא ענין אחר, כי החלב במה שטבעו קר והדבש חם בטבעו הם הפכים, לומר כי לא תחסר כל בה, שאף דברים שהם הפכים נמצא בארץ בריבוי מאוד, וכדכתיב זבת חלב ודבש שהוא בריבוי. ושאר ארצות אם הוא מוכן לדבר אחד אינו מוכן להפכו, ובארץ אינו כך רק הכל הוא בריבוי ואף כי הם הפכים".

"זבת חלב ודבש" איננו רק בתחום הארצי אלא יש לו גם משמעות רוחנית: הצמדת טיב הארץ לשמות הכנעני ובניו מדגישה את סגולתה להפוך את פני הדברים, ליטול את נקודות הטוב הנעלמות ולהרימם למעלה. כך הסביר הראי"ה קוק עולת ראייה א עמ' מ:

ארץ ישראל יש לה הסגולות החיות העליונות של יסוד הקדושה
היותר עליונה המתגלה בעולם שיש בכוחה להפך את התכן
היותר רע והיותר מקולקל לטובה ולברכה. לפיכך שם הארץ היא
כנען, האיש המקולקל והמקולל, אוצר הכיעור והזוהמה והשפלות

ביכורים מארץ זבת חלב ודבש

האנושית וכל אלה הנטיות השפלות נטעו באנושיות, מפני שיש אוצר חיים נעלה מאד גנוז בה דווקא אוצר אור שבמטמוני החשך. ורק הכוח הנעלה הנובע מיסוד האורה העליונה יסוד שבעות עולמים בדבר ה' המוטבע בסגולת הארץ הפנימית העלול להתגלות רק על ידי עם ה' הממשיכים את יסוד קדושתם מאבות העולם עד דור אחרון זהו היסוד הבסיסי לבחירה הנפלאה של העם ושל הארץ יחדיו.

רבנו בחיי (דברים ח, ה, ועוד) מוצא את חיבור הניגודים גם בתחום הרוחני: "נשתבחה בארץ זבת חלב ודבש, כלומר הרצון המשפיע הרחמים והדין".

ומו"ר הרב צבי יהודה זצ"ל היה אומר, ששבחה של הארץ הוא שיש לה כוח לא רק להכיל את הניגודים אלא גם להפוך את הטמא לטהור, הדבש יוצא מן הטמא והוא טהור, והחלב בא מן החי ואף על פי כן הוא מותר. (שיחות הרב צבי יהודה קוק, במדבר עמ' 179-180, 196-201).

הבנת מהות "זבת חלב ודבש" כאיחוד של ניגודים והפכים יכולה להעמיק את מה שאמרנו לעיל ולבאר מדוע הביאה משנתנו מצד אחד את דעת תנא קמא, שכלל את עבר הירדן עם המקומות המובחרים לשמן, ומן הצד האחר את דעת ר' יוסי הגלילי, שעבר הירדן איננו "זבת חלב ודבש". לכאורה עמדות קוטביות. כוונת ר' יוסי הגלילי, שאמנם עבר הירדן מבורך בשמן וזיתיו מובחרים ביותר, הוא גם מקום מרעה ויש בו הרבה חלב, אבל לא ראינו שפירותיו מתוקים כדבש. הצטיינותו בגידול אחד לא מעניקה לו את היכולת המופלאה לצרף את הניגודים, חלב ודבש יחד.

ד. אשר בה זבת חלב ודבש

רק מיעוטה של ארץ ישראל פורה במיוחד ושופע חלב ודבש, אף על פי כן די באותם חלקים טובים כדי לקרוא לכל הארץ על שמם. כך נאמר בירושלמי ביכורים א, ח:

רבי יוסי בשם רבי שמעון בן לקיש, רבי יונה רבי זעירה בשם רבי חנינה: ששה עשר מיל חיזור חיזור לציפורין הן הן ארץ זבת חלב ודבש. אמר רבי יונה: מאן דמקדר אילין שגרוננייה דבישן מינהן, מאן דמקדר הדא בקעת גיניסר מינהן. מתיבין לרבי יונה:

הרב יגאל אריאל

והא כתיב, ואומר אעלה אתכם מעני מצרים אל ארץ טובה ורחבה ארץ זבת חלב ודבש. אמר לון: אשר בה זבת חלב ודבש.

הירושלמי אומר זאת על המשנה שלנו, כלומר, "זבת חלב ודבש" איננו קנה המידה להגדיר את ארץ ישראל, כי רובה אינו כזה. משום כך עבר הירדן, אף על פי שאיננו זב חלב ודבש, עדיין הוא חלק בלתי נפרד מן הארץ.

גם הגמ' בבבלי כתובות קיא ע"א, מצמצמת את השטח שהוא זבת חלב ודבש ממש:

רמי בר יחזקאל איקלע לבני ברק, חזנהו להנהו עיזי דקאכלן תותי תאיני, וקנטיף דובשא מתאיני וחלבא טייף מנייהו ומיערב בהדי הדדי, אמר: היינו זבת חלב ודבש. א"ר יעקב בן דוסתאי: מלוד לאונו שלשה מילין, פעם אחת קדמתי בנשף, והלכתי עד קרסולי בדבש של תאינים. אמר ר"ל: לדידי חזי לי זבת חלב ודבש של צפורי, והוי שיתסר מילין אשיתסר מילין. אמר רבה בר בר חנה: לדידי חזי לי זבת חלב ודבש של כל ארץ ישראל, והויא כמבי מיכסי עד אקרא דתולבנקי, כ"ב פרסי אורכא ופותיא שיתא פרסי.

הבבלי אף מוסיף שאין זו הגדרה מוחלטת ונצחית, מצבה של הארץ משתנה ומקומות שהיו בכלל זבת ודבש עלולים להשתנות ולחדול מלתת את מתקם (ואולי גם להפך).

תפיסה זו עשויה לתרץ את שאלת הראשונים, מדוע לא נזכר בנוסח ברכת המזון שבחה של הארץ כזבת חלב ודבש. הרב אהרון בן יעקב בספר כלבו סימן כה כתב: "כל שלא אמר ארץ חמדה טובה ורחבה לא יצא ידי חיוב, ששבח זה הוזכר למשה רבינו ע"ה כשנגלה לו השם בסנה, כמו שכתוב (שמות ג, יז) אעלה אתכם מעני מצרים וגו', והוסיפו לומר חמדה, שעל ידי שהיא זבת חלב ודבש היא ארץ חמדה, ונמצא שבחה הלשון נכללו כל שבחיה אשר בכתוב".

אבל הרב דוד אבודרהם בהלכות ברכת המזון, כתב בעקבות הבבלי והירושלמי, שזבת חלב ודבש אינו מתקיים במלואה של הארץ אלא באופן חלקי, "כל מי שלא אמר ארץ חמדה טובה ורחבה בברכת הארץ לא יצא ידי חובתו. פירוש, שהרי הנביאים קראוה כן בהרבה מקומות ואנו צריכין לספר

ביכורים מארץ זבת חלב ודבש

בשבח הארץ כדי שישתוקקו לה הנפשות. ומה שלא הצריכו להזכיר בה ארץ זבת חלב ודבש, לפי שאין כל הארץ כן אלא מקומות ממנה".

ה. אשר נתת לי

הראשונים ביארו את דברי תנא קמא שהשבח "זבת חלב ודבש" אינו עקרוני, לעומת "האדמה אשר נתת לי" שהוא מחייב, ולכן גם לתנא קמא יש להבחין בין הגלעד הצפוני והבשן, נחלת מנשה, שהוא מתנת שמים, לעבר הירדן הדרומי, נחלת בני גד ובני ראובן שקבלו אותו ביוזמתם. יסוד הדברים בברייתא שמובאת בירושלמי ביכורים א, ח:

תני, אשר נתתה לי, לא שנטלתי לי מעצמי. מה ביניהון? אמר רבי אבין: חצי שבט מנשה ביניהון, מאן דאמר אשר נתת לי ולא שנטלתי מעצמי, חצי שבט מנשה לא נטלו מעצמן. מאן דאמר, ארץ זבת חלב ודבש, אפילו כן אינה ארץ זבת חלב ודבש.

ובדומה לזה הבחינו במדרש תנאים לדברים (כו, י): "אשר נתת לי, לא מה שבררתי לעצמי, להוציא ארץ בני ראובן ובני גד שאין מביאין ממנה בכורים". (בניגוד גמור לפירושו התמוה של בית הלוי ח"ב סימן נ, שהובא להלן בשיטת הרמב"ם, "לאו דוקא נקט חצי שבט מנשה וה"ה לראובן וגד").

הדברים מיוסדים על פשט הכתוב. בכל פרשת בני גד ובני ראובן (במדבר לב) והתדיינותם עם משה לא מופיע שבט מנשה, הוא לא ביקש לו נחלה בעבר הירדן המזרחי, רק כאשר הגיעה שעת החלוקה שיתף משה לפתע את מנשה והעניק לו נחלה רחבת ממדים בצפון עבר הירדן: וַיִּתֵּן לָהֶם מֹשֶׁה לְבָנֵי גָד וְלְבָנֵי רְאוּבֵן וְלַחֲצֵי שֵׁבֶט מְנַשֶּׁה בֶן יוֹסֵף אֶת מְמִלַּת סִיחֹן מְלֶךְ הָאֱמֹרִי וְאֶת מְמִלַּת עֹג מְלֶךְ הַבְּשָׁן הָאֲרֶץ לְעָרֶיהָ בְּגַבְלַת עָרֵי הָאֲרֶץ סָבִיב" (במדבר לב, לג).

גם בספר יהושע מתוארת הנתונה למנשה לבדה, בנפרד משבטי גד וראובן. מנשה השתתף עם ראובן וגד בהקמת המזבח על הירדן במחווה של סולידריות, אבל מעמדו שם אינו שווה לשני השבטים האומרים: "וַיִּגְבֹּל נָתָן ה' בֵּינֵנוּ וּבֵינֵיכֶם בְּנֵי רְאוּבֵן וּבְנֵי גָד אֶת הַיַּרְדֵּן אֵין לָכֶם חֶלֶק בַּה' וְהַשְּׁבִיטוּ בְּנֵיכֶם אֶת בְּנֵינוּ לְבִלְתִּי יֵרָא אֶת ה'" (יהושע כב, כה).

הרב יגאל אריאל

ייחודה של נחלת מנשה עולה כבר בשעת הכיבוש. נחלת מנשה היא ארץ הרפאים שניתנו לאברהם בברית בין הבתרים. המלחמה עם סיחון פרצה בגלל שסירב לתת לישראל לעבוד דרך ארצו אל הירדן, אפשר לראות בה אפוא מלחמה של בדיעבד ולא לכתחילה, לעומת זאת ארצו של עוג לא הפריעה לישראל, היה צריך לפנות ולעלות עליה למלחמה והדבר נעשה בצו אלוהי מפורש: "וַיִּפְּנוּ וַיַּעֲלוּ דָרֶךְ הַבְּשָׁן וַיֵּצֵא עֹג מֶלֶךְ הַבְּשָׁן לִקְרֹאתָם הוּא וְכָל עַמּוֹ לְמִלְחָמָה אֲדָרְעִי. וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה אֵל תִּירָא אֹתוֹ כִּי בְיַדְךָ נִתְּתִי אֹתוֹ וְאֵת כָּל עַמּוֹ וְאֵת אֶרְצוֹ וְעָשִׂיתָ לוֹ כְּאֲשֶׁר עָשִׂיתָ לְסִיחֹן מֶלֶךְ הָאֱמֹרִי אֲשֶׁר יוֹשֵׁב בְּחֶשְׁבֹן. וַיִּכּוּ אֹתוֹ וְאֵת בְּנָיו וְאֵת כָּל עַמּוֹ עַד בְּלִתֵּי הַשָּׂאִיר לוֹ שָׂרִיד וַיִּירָשׁוּ אֵת אֶרְצוֹ" (במדבר כא, לג-לה).

"האדמה אשר נתתה לי — ולא שנטלתי מעצמי", אינה דרשה בעלמא אלא סתירה מהותית לעצם מהותה של מצות הביכורים. תוכן המצוה הוא וידויה, ההכרה שכל הטובה שיש לאדם ניתנה לו מן השמים. משום כך איננו ממנהר לקחת את הראשית לעצמו אלא נוטל אותה ומביאה אל המזבח, מחזיר אותה אל מקורה.

"עיקר קבלת האלקות אשר דברנו ממנו, הוא במה שיכיר האדם שממנו באות כל הטובות כלם, ושכחו ועוצם ידו לא עשו את החיל בשום פנים. והמחשבה בחלופי זה הוא פריקת עול ומורא שמים מעליו, אשר ימשכו לו כל הרעות המתרגשות על דרך העונש כנזכר. לזה הזהיר ואמר, אחר שתבא אל הארץ ואחר שתירש אותה ימים ושנים רבים ונושנתם בה, השמר לך פן יהיה עם לבבך דבר בליעל לאמר כחי ועוצם ידי עשה לי את החיל הזה. לפי שכבר ישכח מפי זרעך, או זרע זרעך את כל מעשה ה' הגדול אשר עשה לך עד הביאך שמה. על כן אתה צריך לעשות מעשה, ולקחת עמך דברים המזכירים תמיד כי לה' הארץ ומלואה, ומידו נתנה לך למתנה, והוא המשפיע תמיד כל הצלחותיה, ולזה ולקחת מראשית כל פרי האדמה אשר תביא מארצך" (וע"פ דברי הרב יצחק עראמה, עקידת יצחק פרק צח).

רעיון זה הוא הבסיס לירושת ארץ ישראל ("שלוש מתנות טובות נתן הקדוש ברוך הוא לישראל... תורה וארץ ישראל ועולם הבא" (ברכות ה ע"א). ראובן וגד שלא המתינו לחלוקת הארץ על ידי הגורל מן השמים, החמיצו את העיקר.

ו. ארץ חמשת עממים

ר' יוסי סובר שעבר הירדן אינו זבת חלב ודבש, כלומר, לא די בכך שחלקים מן הארץ הינם "זבת חלב ודבש", אלא זה תנאי מעכב המגדיר את המקום החייב בביכורים, ועבר הירדן איננו כזה. קביעה זו אינה קלה וצריך קנה מידה מוצק יותר כדי לקבוע זאת. הרי רואים אנו בעינינו שעבר הירדן מבורך בשמן, מדוע יוגדר כאיננו זבת חלב ודבש, בניגוד למציאות? ומדוע להזכיר דווקא את עבר הירדן, כאשר רובה של הארץ איננו כזה?

משום כך היו שראו בהגדרת "זבת חלב ודבש", לא מציאות בשטח, אלא קביעה מוחלטת, על פי הגדרת המקרא.

הרמב"ן (דברים יח, א) כותב שהפס' (שמות יג, ה) המזכיר "זבת חלב ודבש" מונה חמשה עמים והוציא את ארצות הפרזי והגרגשי מכלל השבח הזה:

נחלת חמשה עממין הנזכרים בפסוק 'כי יביאך ה' אל ארץ הכנעני והחתי והאמורי והחוי והיבوسی אשר נשבע לאבותיך לתת לך ארץ זבת חלב ודבש', והם עיקר נחלת ישראל, שהייתה ארצם זבת חלב ודבש, אבל השנים הנשארים והם הפרזי והגרגשי אין ארצם זבת חלב ודבש ואינה חייבת בבכורים. ולכך הזכיר בלויים, שלא יטלו חלק עם ישראל בעיקר נחלתם בארץ הטובה שהיא נחלת החמשה, וגם לא נחלת השבעה שהם השנים הנשארים אף על פי שאין ארצם טובה ואינה חשובה בעיני ישראל כל כך.

קביעה זו ביחס לפרזי ולגרגשי אינה קשורה לעבר הירדן, שהוא ארץ האמורי, והרמב"ן (שמות יג, ה) הוסיף, בדרך מציאותית ניסיונית, גם את עבר הירדן: "מעטו ארץ שני העממים מן הבכורים לפי שאינה זבת חלב ודבש, ור' יוסי מיעט אף עבר הירדן שהייתה של אמורי, לפי שגם היא אינה זבת חלב ודבש, והאמורי המוזכר כאן הוא אותו שבא"י עצמה".

אלא שהדבר צריך עיון. אמנם בשמות (יג, ה) חסר הפריזי והוזכרו רק חמשה עממים בהקשר של "זבת חלב ודבש", אולם בשלוש ההופעות האחרות בספר שמות, בהן הוא מוזכר, מופיעים ששה עמים ומצוין גם הפריזי. אז איך אפשר ללמוד מכאן שזבת חלב ודבש הוא רק בחמשה עממים?

הרב יגאל אריאל

המלבי"ם תרץ שהפריזי הוזכר רק ביחס לארץ טובה ורחבה שבתחילת הפסוק ולא ביחס לארץ זבת חלב ודבש שהוזכר שם, טוב אמור במקום אחד (שמות ג, ח), אבל בשני האזכורים האחרים (שמות ג, יז; לג, ג) קיים התואר זבת חלב ודבש בלבד, ואף על פי כן הוזכר הפריזי.

אחרי כל זה עוד צריך ר' יוסי הגלילי להוסיף בדוחק ובלא הוכחה, שהכוונה כאן היא רק לאמורי שבמערב הירדן. ועוד קשה מדוע אם כך דיבר ר' יוסי על עבר הירדן ולא שלל בהקשר הזה את הארצות המפורשות בכתוב, את הפריזי והגרשני?

לכן פרש רש"י את הפסוק (שמות יג, ה) אחרת לגמרי. הכתוב שהזכיר חמשה עמים מתכוון בעצם לכל השבעה, אלא שלא הקפיד להזכיר את שמות כל העמים וכולם כלולים ברשימה: "והיה כי יביאך ה' אל ארץ הכנעני אע"פ שלא מנה אלא חמשה עממין, כל שבעה עמים במשמע שכלם בכלל הכנעני הם, ואחת מן המשפחות היתה שלא נקרא לה אלא כנעני".

מקורה של החלוקה לארץ חמשה עממים ושבעה עמים אינו בכתוב הזה בשמות, אלא היא מופיעה בדברי חכמים ביחס לנחלת הלוויים (דברים יח, ב) "וְנַחֲלָהּ לֹא יִהְיֶה לוֹ בְּקֶרֶב אֲחָיו ה' הוּא נַחֲלָתוֹ כְּאֲשֶׁר דָּבַר לוֹ", שפירשו את הביטוי "בקרב אחיו" כנחלת חמשה עממים. בדיון תמה רש"י שם על הגדרה זו ואמר, "ואיני יודע מה היא", הרי לא מוזכרת כאן לא רשימת חמשת העמים ולא זבת חלב ודבש? משום כך הסביר שמדובר בחלוקה אחרת, שאין לה כל קשר ל"זבת חלב ודבש": "ונראה לי שארץ כנען שמעבר הירדן ואילך נקראת ארץ חמשה עממין, ושל סיחון ועוג, שני עממין אמורי וכנעני. שוב נמצא בדברי רבי קלונימוס, הכי גרסינן בספרי: ונחלה לא יהיה לו אלו נחלת חמשה בקרב אחיו אלו נחלת שבעה. נחלת חמשה שבטים ונחלת שבעה שבטים. ומתוך שמשע ויהושע לא חלקו נחלה אלא לחמשה שבטים בלבד, שכן משה הנחיל לראובן וגד וחצי שבט מנשה, ויהושע הנחיל ליהודה ואפרים ולחצי שבט מנשה, ושבעה האחרים נטלו מאליהן אחרי מות יהושע, מתוך כך הזכיר חמשה לבד ושבעה לבד".

המהר"ל בגור אריה שם, חיפש את המקור לדברי הרמב"ן במכילתא, ותמה על כך, כי "כלל אין גירסא זאת נכונה. אבל הגירסא במכילתא (מס' דפסחא בא פרשה יז): 'והיה כי יביאך ה' אל ארץ הכנעני, בארץ שבעת עממים הכתוב

ביכורים מארץ זבת חלב ודבש

מדבר. אתה אומר כן או אינו אלא בארץ ה' עממין הכתוב מדבר? הרי אתה אומר נאמר כאן ביאה ונאמר להלן ביאה מה להלן בארץ ה' עממין שהן ז' במקום אחר הכתוב מדבר, אף כאן בארץ ה' עממין שהן ז' הכתוב מדבר. ר' יוסי הגלילי אומר: אשר נשבע לאבותיך לתת לך, למה נאמר? לפי שהוא אומר, ולקחת מראשית כל פרי האדמה, שומע אני כל הארצות במשמע, הרי אתה דן נאמר כאן שבועה ונאמר להלן שבועה, מה להלן בארץ ה' עממים שהם ז' במקום א' אף כאן בארץ ה' עממים שהם ז' במקום א'. ר' יאשיה אומר: נאמר כאן ארץ זבת חלב ודבש ונאמר להלן ארץ זבת חלב ודבש מה להלן בארץ ה' עממים שהן ז' במקום א' אף כאן בארץ ה' עממים שהן שבעה במקום אחר. והרי אין הפירוש כלל שארץ חמשה עממים הוא ארץ זבת חלב ודבש, רק ארץ חמשה עממים הכתוב כאן הם השבעה הנזכרים במקום אחר (דברים ז, א)."

אלא שהרמב"ן לא הסתמך בדבריו על המכילתא אלא על דברי הספרי בפרשת הביכורים (דברים פ"א): "ארץ זבת חלב ודבש. נאמר כאן ארץ זבת חלב ודבש ונאמר להלן (שמות יג, ה) ארץ זבת חלב ודבש, מה ארץ זבת חלב ודבש האמורה להלן חמשת עממים, אף ארץ זבת חלב ודבש האמורה כאן ארץ חמשת עממים. רבי יוסי הגלילי אומר: אין מביאים בכורים מעבר לירדן שאינו זבת חלב ודבש".

ז. ביכורים מעבר הירדן לשיטת הרמב"ם

הרמב"ם הפך את הקערה על פיה וכתב שמביאים ביכורים מעבר הירדן, אולם חיוב זה הוא רק מדרבנן. כך כתב הרמב"ם בהלכות ביכורים ב, א:

מצות עשה להביא בכורים למקדש, ואינם נוהגין אלא בפני הבית ובארץ ישראל בלבד, שנאמר, ראשית בכורי אדמתך תביא בית ה' אלקיך. ומביאין בכורים של דבריהם מערי סיחון ועוג ומסוריא, שהקונה בסוריא כקונה בירושלים.

הכסף משנה באר את דבריו: "ידוע דהלכה כתנא קמא. ומשמע לרבינו דלא פליג תנא קמא אלא מדאורייתא אבל מדרבנן מודו דמחייב". כלומר, ביכורים מן התורה מביאים לכל הדעות רק מארץ זבת חלב ודבש ומאחר

הרב יגאל אריאל

שעבר הירדן איננו כזה, פטורים מלהביא ממנו ביכורים מן התורה וחיבים בהם מדרבנן בלבד.

אמנם הרמב"ם בספר המצוות במצוה קכה כתב: "ולא יובאו אלא מפירות ארץ ישראל וסוריא ועבר הירדן ומז' המינין", אבל ר' חיים הלר (בספר המצוות, פתח דבר אות ו) הביא את גירסת ר' שלמה אבן איוב: "ולא יביאו אלא מפירות א"י ומז' המינין", סוריא ועבר הירדן לא הוזכרו כלל. (בספר החינוך שהעתיק מספר המצוות כתב גם כן במצוה צא: "ונוהגת בזמן הבית בזכרים ובפירות ארץ ישראל וסוריא ועבר הירדן", אבל במצוה תרו כתב: "ומדרבנן היו מביאין ביכורים בזמן הבית מערי סיחון ועוג ומסוריא").

וכבר תמהו הקדמונים על דברי הרמב"ם. כך הקשה המהרי"ק סימן קכב:

קשה קצת, מנא להו להרמב"ם וסמ"ג דרבנן דפליגי עליה דרבי יוסי הגלילי דמודו דמדאורייתא אין מביאין, נימא דלית להו כלל טעמא דארץ זבת חלב ודבש, כדמשמע לשון המשנה, דאין לנו להוציא המשנה מפשטה אם לא מכח ראייה?

והרי הרמב"ם עצמו כתב בפירוש המשניות (ביכורים א, י) שתנא קמא סובר שזבת חלב ודבש אינו מעכב: "ועבר לירדן, אע"פ שאינה זבת חלב ודבש, הש"י נתנה לנו, ואפשר לנו לומר אשר נתתה לי. ואין הלכה כר' יוסי הגלילי".

מספר תירוצים נאמרו על שאלה זו:

1. אינו זבת חלב ודבש

המהרי"ק באר את דברי הרמב"ם באמצעות דברי הספרי דלעיל: "נראה לע"ד דס"ל להרמב"ם והסמ"ג דאיכא בין רבי יוסי הגלילי ותנא קמא דלתנא קמא מביאין מדבריהם ואף על גב דמדאורייתא פטור כדיליף לה מגזרה שוה ואתא רבי יוסי הגלילי לאוספי דאפילו מדרבנן נמי אין מביאין כדמשמע לשון אין מביאין, דמשמע אין מביאין כלל. ומינה נלמד פי' המשנה דפרק קמא דבכורים דודאי רבנן דרבי יוסי נמי מודו דמדאורייתא אין מביאין, כמו שכתב הסמ"ג דפשיטא דתנא קמא דפליג ארבי יוסי הגלילי במתניתין דפרק קמא דבכורים ותנא קמא דר' יוסי הגלילי דברייתא דספרי חדא הוא וחדא מילתא קאמר".

ביכורים מארץ זבת חלב ודבש

פירוש זה מתבסס על דברי הספרי אבל אינו מיישב את המשנה העוסקת בחייבים בביכורים מן התורה: "מדחשבה משנה לעבר הירדן בהדי כל הני דמביאין וקורין ודאי משמע להדיא דתנא קמא מחייבו מדאורייתא דומיא דאינך" (בית הלוי ח"ב סימן נ).

2. אשר נתת לי ולא שנטלתי מעצמי

בית הלוי באר באופן מחודד, ש"אשר נתת לי" מכוון גם לנחלת ראובן וגד ולא רק נחלת מנשה, ולא נטלוהו מעצמם, משום שצו בו "החל רש", אלא שהציווי הזה נאמר לשעתו, והועיל בקדושה ראשונה ואינו תופס בכיבוש המחודש. לכן היום, בקדושה שנייה, שנטלו את עבר הירדן מעצמן, אין בו חובת ביכורים מן התורה:

למדנו דגם תנא קמא סבירא ליה הך דרשה, 'אשר נתת ולא שנטלתי מעצמי', ורק דעבר הירדן מקרי אשר נתת דלא נלחמו בסיחון ועוג רק עפ"י הדיבור כדכתיב בקרא (דברים ב, לא) 'ואת ארצו החל רש'. והא דקאמר מה ביניהון, פירוש מאי איכא בין דרשה דר' יוסי הגלילי דממעט שארי מדינות מזבת חלב ודבש ובין הך דרשא דלא שנטלתי מעצמי ומשני חצי שבט מנשה, פי' עבר הירדן, ולא דוקא נקט חצי שבט מנשה וה"ה לראובן וגד. ולפי זה הא דמחייב תנא קמא לעבר הירדן הוא רק משום דנלחמו על פי הדיבור, הא בלאו הכי, אפילו אם היה כיבוש רבים ונתקדשו בקדושת ארץ ישראל ממש לענין חיוב תרומה ומעשר ושביעית, מכל מקום היה פטור בביכורים. אם כן נראה פשוט דזה ניחא בזמן בית ראשון וגם בבית שני למ"ד דס"ל דקדושה ראשונה קדשה לע"ל וא"כ גם עתה נמשך בה החיוב ביכורים מאותו זמן שקדשה משה רבינו ונלחם בה עפ"י הדיבור. אבל למ"ד דקדושה ראשונה לא קדשה לעתיד לבוא וכשנחרב בית הראשון בטלה קדושת הארץ ואח"כ כשעלו בימי עזרא נתקדשה שנית, נהי דקידוש עזרא גם לעבר הירדן, מ"מ הרי השתא הם בכלל דלא שנטלתי מעצמי. ואין לנו לחייב עתה בביכורים רק א"י ממש דהרי כתיב מארצך.

הרב יגאל אריאל

שני חלקי התירוץ קשים. הסברו שהירושלמי מדבר בכל עבר הירדן, דחוק ביותר, כי הירושלמי דיבר במפורש על נחלת מנשה והבדיל באופן ברור בינה לבין זו של ראובן וגד. גם ההנחה שעבר הירדן אינו בגבולות הארץ והציווי "החל רש" היה לשעתו בלבד, צריכה עיון רב.

שיטת הרמב"ם ביחס למעמד עבר הירדן אינה ברורה ובדבריו מופיעות שתי גישות. מצד אחד הרחיק לכת יותר מבית הלוי והשווה את עבר הירדן לסוריה לא רק לגבי בכורים אלא גם לגבי ספיחין, וכתב שנוהגת בעבר הירדן רק מדבריהם (רמב"ם הלכות שמיטה ויובל ד, כח). אלא שמאידך גיסא כלל את עבר הירדן המזרחי בתחומי ארץ ישראל והשווה אותו לעבר המערבי בהלכות עגלה ערופה (רמב"ם הלכות רוצח י, א) וערי מקלט (רמב"ם הלכות רוצח ח, א). הרמב"ם קבע את תחומי הארץ על פי הגדרות המשנה בתחילת גיטין, שהזכירה את שלוש הנקודות הקיצוניות מתוך ברייתת התחומין: "מרקם שהוא במזרח א"י עד הים הגדול, מאשקלון שהיא לדרום א"י עד עכו שהיא בצפון" (רמב"ם הלכות תרומות א, ז), רקם נמצאת במזרחו של עבר הירדן ורובו כלול אפוא בתחומי עולי בבל. בהתאם לשיטת חכמים שיש שלוש ארצות בארץ ישראל: יהודה, עבר הירדן והגליל, ומעמד שלושתן שווה. (אמנם הרמב"ם כתב את הגבולות האלה תחת הכותרת של הארץ שהחזיקו בה עולי מצרים אבל בהמשך הוא מתייחס לעולי בבל. ראה ספרי: ארץ ירדן וחרמונים, שיטת הרמב"ם, עמ' 195 ואילך).

בדברים אלה מסכים הרמב"ם לכאורה עם שיטת הרמב"ן (במדבר כא, כא, כא ועוד) שעבר הירדן הוא מארץ ישראל לכל דבר: "ארץ סיחון ועוג ירושתם של ישראל הייתה, כי לאמורי היא, והיה מן הדין שאם יענו שלום ופתחו להם שיהיה כל העם הנמצא בה להם למס ועבדום. אבל משה היה יודע כי ישראל עתה לא יכבשו כל עשרה עממים, והיה חפץ שיהיה כל כבושם מעבר לירדן והלאה, שיהיה מושבם יחד, ושהיא הארץ הטובה אשר היא זבת חלב ודבש, הלא תראה שאם לא בקשוהו ממנו בני גד ובני ראובן לא היה מניח שם אדם אלא שתהיה לחרבה".

3. מערי סיחון ועוג

הרמב"ם לא אמר כאן את הכינוי המקובל, "עבר הירדן", אלא השתמש בסגנון חריג, "ערי סיחון ועוג", אפשר שביקש לומר שמושגים אלו אינם

ביכורים מארץ זבת חלב ודבש

חופפים. הרי גבולות המושג ההלכתי "עבר הירדן", אינם שווים לאלה של האזור הגיאוגרפי. יש בעבר הירדן שלושה חלקים שונים מבחינה הלכתית, עמון ומואב, עמון ומואב שטהרו בסיחון, וארצות סיחון ועוג המקוריות. הרמב"ם אף לא נמנע מלסמן תחת השם "עבר הירדן" (רמב"ם הלכות שמיטה ויובל ז, ט) את גבולות הביעור בשביעית בצדו המערבי של הירדן, על אחת כמה וכמה שהכינוי הקמאי "ערי סיחון ועוג" עשוי להיות מכוון לחלק אחר באזור.

אפשר שהיה קשה לרמב"ם שיחלקו ת"ק ור' יוסי במציאות, זה אומר שעבר הירדן הוא מובחר בשמן וזה אומר שאינו זבת חלב ודבש כלל, ומאחר ואין לכך מקור בכתוב אלא הדברים מבוססים על המציאות, סבר שאין כאן מחלוקת ושניהם צודקים. יש אזור בעבר הירדן שהוא זבת חלב ודבש ולכן אמר תנא קמא שמביאים ממנו שמן כי הוא חייב בביכורים מן התורה, ויש אזור אחר בעבר הירדן שאיננו כזה ולדעתו מביאים ממנו ביכורים רק מדרבנן, כעולה מדברי הספרי.